

Magdalena Machowska

Literacka twórczość Cyganów/Romów : stan badań

Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja nr 5 (119), 213-219

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przyczynki

Magdalena MACHOWSKA

Literacka twórczość Cyganów/Romów. Stan badań

W dotychczasowych pracach poświęconych żyjącym w Polsce Cyganom¹, zagadnienie było zaledwie sygnalizowane. Za pionierską uważany jest fenomenalny zbiór złożony ze stu tekstów „śpiewek” Cyganów ze Spisza oraz z trzydziestu bajek Cyganów z Podkarpacia, który zebrał antropolog i etnograf w jednej osobie, Izydor Kopernicki, w latach 70. lub 80. XIX wieku. Teksty te zostały wydane w wersji dwujęzycznej, cygańsko-francuskiej, w Krakowie dopiero w 1925 roku, mimo że 44 lata wcześniej Kopernicki przygotowywał ów zbiór dla paryskiego wydawcy Leroux, ale do sfinalizowania transakcji z niewiadomych przyczyn nie doszło. W liście z 23 listopada 1881 roku do swojego brata Walerego, pisał o metodzie przekładu:

Trzydzieści bajek i sto kilka śpiewek w tekście oryginalnym, z tłumaczeniem francuskim dosłownym i drugim gładkiem, z uwagami i objaśnieniami językowymi przygotowuję do druku, żeby najdalej w styczniu wyprawić się do Paryża do Leroux, który się ofiarował to wydać swoim nakładem.²

W książce Kopernicki zamieścił nie filologiczny, lecz „gładki” przekład. Większość śpiewek to cztero- lub pięciowersowe teksty, jak na przykład:

¹ Wprowadzam tę uwagę, by zaznaczyć, jak nikły jest stan badań nad literaturą Cyganów w Polsce w porównaniu np. z ustaleniami folklorystyki rosyjskiej, o których piszę poniżej.

² J. Karłowicz *Izidor Kopernicki*, „Wisła” 1891 z. 5 (t. V), s. 1016.

Przyczynki

Moja dusza pragnie wyskoczyć
Wyskoczyć ze mnie
I biec za tobą
Moja panno o czarnych policzkach.³

Niezwykle cenne dla warsztatu folklorysty jest odnotowanie przez Kopernickiego po dwa warianty pięciu ze stu „śpiewek” oraz imion, nazwisk i przezwisk ich wykonawców. Są to: Antek Mirga, Magda Mirga, Jan Czoron, Hanka z Zakopanego, Gierka, Magda, Róża z Jurgowa i Ewa. Niestety, badacz nie zapisał sytuacji wykonania, tylko sam tekst, co obniża wartość tej dokumentacji mierzonej z perspektywy współczesnej folklorystyki⁴.

W okresie międzywojennym twórczość literacka Cyganów nie była przedmiotem zainteresowania uczonych. Tematem, który podjęli cyganolodzy: Jan Michał Rozwadowski oraz Edward Klich, a po wojnie Tadeusz Pobożniak, był język cygański.

Zasługą Rozwadowskiego jest opracowanie słownika Cyganów podkarpackich⁵, którego pierwowzorem mógł być dla niego słownik tego dialektu ułożony przez Kopernickiego i wydany w 1937 roku⁶. Edward Klich interesował się dialektem Cyganów zamieszkałych w Rabce, w okolicach Tarnowa i na Litwie. Tadeusz Pobożniak wydał m. in. pracę o *Spółgłoskach płynnych w dialektach cygańskich*⁷.

Po wojnie oprócz językoznawcy Tadeusza Pobożniaka Cyganami oraz ich twórczością literacką zainteresował się Jerzy Ficowski. Do zasług „odkrywcy” Papuszy należy również zaprezentowanie polskim czytelnikom wyboru pieśni Cyganów z grupy Bergitka Roma, które zebrał na Podkarpaciu po wojnie. Teksty 30 piosenek⁸, wśród których znajduje się kilka śpiewanych przez Polską Romę oraz Kełde-

³ I. Kopernicki *Textes tsiganes, contes et poesies*, „Teksty Cygańskie” z. 1, Kraków 1925; z. 2, Kraków 1930.

⁴ W dyskusji na temat języka folkloru zainspirowanej książką J. Bartmińskiego *O języku folkloru*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 1973. Czesław Hernas dobitnie powiedział: „Jeżeli nie zapiszemy sytuacji, tylko sam tekst – nic nie zapisaliśmy” (*Co to jest język folkloru. Stenogram seminarium folklorystycznego w Słupsku*, oprac. M. Łazuk, „Literatura Ludowa” 1976 nr 4-5, s. 11). Na wagę kontekstu struktury tekstu oraz kontekstu jego wykonania (konsytuacji), istotnego zwłaszcza w przypadku nieobrzędowego folkloru narracyjnego, gdzie sytuacja zewnętrzna dostarcza pierwszego impulsu decydującego o charakterze serii i jej wątkach tematycznych, obszernie pisze J. Ługowska *Folklor – tradycje i inscenizacje. Szkice literacko-folklorystyczne* (Wydawnictwo UWr, Wrocław 1999, s. 41-43).

⁵ J.M. Rozwadowski *Wörterbuch des Zigeunerndialekts von Zakopane – Słownik Cyganów z Zakopanego*, „Prace Komisji Orientalistycznej” nr 21, Kraków 1936.

⁶ „Journal of the Gypsy Lore Society” 1937 nr 1-2.

⁷ T. Pobożniak *Spółgłoski płynne w dialektach cygańskich*, „Sprawozdania PAU” 1948 nr 1 (t. XLIX).

⁸ Zob. J. Ficowski *Cyganie na polskich drogach*, Wydawnictwo Literackie 1986, s. 232-245.

raszów, Ficowski zamieścił w wersji cygańsko-polskiej i pogrupował je według kryterium tematycznego. Wśród pieśni Cyganów z Bergitka Roma wyróżnił: pieśni obyczajowe, które są poetyckim zapisem codzienności i biedy; pieśni miłosne wyjątkowe u Cyganów, bo mówiące wprost o erotycznym wymiarze miłości; pieśni o tematyce wojennej, które ukazują los Cyganów więzionych w obozie Auschwitz-Birkenau w czasie II wojny światowej; piosenki antyżołnierskie o przymusie służby i utracie swobody; piosenki więzienne o tęsknocie za wolnością i obawie o wierność żony; piosenki o tematyce zawodowej kowali cygańskich; pieśni o rodzinie i codziennej pracy matki-żywicielki rodziny. Pieśni Kełderaszy Ficowski również wyróżnił według kryterium tematycznego, wskazując na liczną obecność pieśni żartobliwych i zaznaczając, że są bardziej rozbudowane niż krótkie, kilkuwersowe pieśni grupy Bergitka Roma.

Wśród pieśni Polskiej Romy Ficowski odnotował pieśni biesiadne oraz pieśni o zagładzie Cyganów w Oświęcimiu-Brzezince. Omawiając pieśni Cyganów z Polska Roma, Ficowski nie przybliżył kontekstu ich zapisu. Jedynie w czterech przypadkach, prezentując pieśni o zagładzie Cyganów w Oświęcimiu, zaznacza czas – 1948 rok – w jakim wysłuchał utwór; miejsce – obóz koło Szcześliwic pod Warszawą, Park Ujazdowski w Warszawie; oraz osoby wykonawców – anonimowej wróżki cygańskiej oraz Edwarda Dębickiego. Odnosnie zapisów pieśni Bergitki Roma nie podaje czasu, okoliczności ani nazwisk wykonawców za wyjątkiem jednej pieśni o Oświęcimiu, którą zaśpiewała mu Cyganka o nazwisku Gil, pochodząca z Jurgowa.

Poza pieśniami Ficowski odnotował przysłowia i zagadki Cyganów oraz zaprezentował wybór kilkunastu z nich. Zaznaczył obecność baśni w kulturze Cyganów, choć żadnej z nich nie przytoczył w pełnej wersji. Nie dokonał tego również w wydanym w 1961⁹ roku zbioru baśni cygańskich, zaznaczając wyraźnie, że są to jego autorskie opracowania niektórych motywów¹⁰.

W tym miejscu warto odnotować, że autorskie opracowania wątków baśni cygańskich dokonali również Zenon Gierała¹¹ oraz Jan Baranowicz¹².

Najpełniejsze i najbardziej wnikliwe studium poświęcone twórczości literackiej Cyganów przedstawili E. Druc oraz A. Giessler w pracy poświęconej folklo-

⁹ Kolejne wydania miały miejsce w 1966, 1982, 1989, 1999, 2003 roku.

¹⁰ Wprost mówi o tym w *Cyganach...*, s. 248: „W moich baśniach cygańskich wykorzystałem niektóre mitologiczne motywy”. W poetycki sposób mówi to samo w przedmowie-baśni do zbioru *Gatąska...*: „Przyleciały kawki, którym kazałem przynieść z dziupli moje bajki. Pofrunęły – i przyniosły. Niektóre kawałki kory były już nadgryzione przez korniki: jedna baśń miała zjedzone zakończenie, inna – początek, inna znów – sam środek. Musiałem je więc odtwarzać z pamięci, a tam gdzie nic nie pamiętałem – dopisywałem brakującą część z niepamięci” (J. Ficowski *Gatąska z Drzewa Słońca*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1982, s. 12).

¹¹ Z. Gierała *Cygańskie srebro*, posł. L. Mróz, Kraj, Warszawa 1991.

¹² J. Baranowicz *Kolczyki Kalimury*, posł. A. Salamon, Śląsk, Katowice 1974.

Przyczynki

rowi słownemu Cyganów rosyjskich (bez Kełderaszy i Lowarów), żyjących w północnej części Rosji od ponad 300 lat¹³. Uczni zebrali 121 baśni oraz 110 pieśni (w publikacji jest ich 269, ponieważ zostały uwzględnione zapisy Bugaczewskiego), które opatrzyli wnikliwym komentarzem, w którym zaznaczyli warianty tekstu, wykonawcę oraz czas, miejsce zapisu oraz – jeśli tekst był już wcześniej publikowany – odnotowali miejsce jego pierwodruku. Stało się to możliwe dzięki temu, że – jak piszą obydwaj uczeni – już od pierwszej połowy XIX wieku było ogromne zainteresowanie folklorem muzycznym Cyganów. Znane są liczne przykłady zatrudniania przez wielmożów chórów złożonych z Cyganów, wykonujących repertuar składający się głównie z romansów rosyjskich, które dzięki ich interpretacji nabierały specjalnej urody i przyjęło się je nazywać odtąd „romansami cygańskimi”. Jak podkreślają stanowczo autorzy, „cygańskie” są tylko owe pieśni w warstwie muzycznej, teksty można zidentyfikować dzięki temu, że zachowały się zapisy wielu z takich występów.

Pierwsze folklorystyczne zbiory pieśni Cyganów zebrali A.P. Barannikow w latach 20. XX wieku oraz S.M. Bugaczewskij czterdzieści lat później. Barannikow udokumentował głównie pieśni i ballady Cyganów z Ukrainy południowej. Zasługą Bugaczewskiego jest natomiast zapis pieśni z nutami Cyganów z centralnej i północnej Rosji, podzielony według kryterium rodzajowego na: pieśni sentymentalne, pieśni żałosne (lamentacyjne), pieśni obyczajowe i weselne oraz pieśni do tańca i pieśni żartobliwe. Ten podział za Bugaczewskim przejęli jego następcy Giessler i Druc.

Bugaczewski zauważył, że najobszerniejszy korpus stanowią pieśni sentymentalne i obyczajowe, zaś najmniej jest pieśni żałosnych (lamentacyjnych). Podobną konstatację wyrazili Giessler i Druc. Obydwaj badacze pracowali w terenie, zebrane pieśni przełożyli na język rosyjski i w takiej postaci został wydany owoc ich pracy. Objasniając swą metodę, zaznaczyli, że w materiał zapisywali dwukrotnie: w czasie wykonywania pieśni oraz po jej zakończeniu, kiedy to prosili wykonawcę o powtórzenie niedokładnie przez ich usłyszanych słów czy fraz oraz o wyjaśnienie treści pieśni, by móc ją odpowiednio zaklasyfikować i osądzić jej osobliwość. Tym samym stwierdzili, że większość cechuje dramaturgia z wyraźnie zarysowaną akcją. Najwyraźniej uwidacznia się to w pieśniach o kradzieży dokonywanych przez Cyganów, w których rysuje się portret chwackiego, sprytnego mężczyzny, brawurowo wykorzystującego pomysłowe fortele. Nagrane na taśmę magnetofonową pieśni przełożyli na język rosyjski po zakończeniu badań.

Badacze zauważyli, że niektóre z pieśni odnotowanych przez Bugaczewskiego wyszły już z obiegu, inne nadal są śpiewane, a także odnotowali pojawienie się nowych. Zebrali także około 90 pieśni estradowych, które były wykonywane przez liczne zespoły cygańskie powstałe po 1946 roku, i zaznaczyli, że w obiegu pozaestradowym wykonuje się je bez towarzyszenia instrumentu, ale z klaskaniem w rę-

¹³ *Skazki i piesni razdennyje w darogie. Cyganskij folklor*, sastawili i pieriewieli E. Druc i A. Giessler, Moskwa 1985, s. 49.

ce i przytupywaniem nogą. Badacze doszli do wniosku, że w anonimowej pieśni jest bardzo wyraźnie widoczny wpływ rosyjskiego folkloru na poziomie fabuły, obrazów oraz motywów.

Jeśli zaś chodzi o baśnie zebrane na tym samym terenie (północnej Rosji), uczeni zaznaczają ogromny wkład dwojga informatorów: A.J. Michajłowa oraz A.M. Łobanowej, nieprzeciętnych mistrzów opowiadania. Baśnie Michajłowa cechuje „czystość formy” baśni cygańskiej, a u Łobanowej wyraźna jest obecność motywów baśniowych znanych w folklorze innych narodów.

Badacze wspomnieli również o trudnościach, jakie musieli pokonać, by wejść w środowisko Cyganów i przełamać ich nieufność. Pomocne okazały się rekomendacje otrzymane od wprowadzających ich w to środowisko Cyganów oraz fotografie tych już poznanych, na których znajomość później mogli się powołać.

Giessler i Druc nie zajmowali się imienną twórczością Cyganów rosyjskich.

Pierwszym, który sto lat temu zwrócił uwagę na istnienie autorskiej, imiennej twórczości poetyckiej wśród Cyganów, był Heinrich von Wlislöcki. W swoim dziele¹⁴, dotyczącym głównie wierzeń Cyganów, zawarł również rozdział poświęcony biografii oraz twórczości Giny Ranjicić, Cyganki urodzonej w Serbii. Uznał ją za największą poetkę wszech czasów¹⁵, która swe teksty śpiewała po serbsku i cygańsku, znała płynnie niemiecki, a dzięki temu, że jako 12-latka została zapisana do szkoły przez ormiańskiego kupca z Belgradu, który przygarnął ją do siebie po śmierci jej rodziców, nauczyła się czytać i pisać, więc sama zapisywała swe utwory, także w języku niemieckim. Jej dorobek liczy ponad 250 wierszy (zapisanych w dialekcie serbsko-turecko-niemieckim), które powstały na przestrzeni 40 lat. Część z nich przedstawił Wlislöcki w swoim studium.

Ginę Ranjicić, Rajko Djurić, jugosławiański literaturoznawca i poeta, twórca i badacz literatury cygańskiej, uznaje za pierwszą cygańską poetkę na świecie i notuje, że pełny zbiór jej utworów ukazał się 70 lat po jej śmierci (zmarła w 1891 roku) w Szwecji¹⁶.

Tenże uczony wymienia żyjących w Europie poetów i pisarzy pochodzenia cygańskiego. Za „ojca” literatury cygańskiej w Rosji uznaje Aleksandra W. Germano urodzonego w 1893 roku pod Orłem, z wykształceniem uniwersyteckim, który pisał opowiadania i wiersze oraz tłumaczył z rosyjskiego na cygański Puszkina i Gorkiego, zbierał folklor słowny Cyganów oraz był jednym z organizatorów teatru „Romen”. Zbiór jego prozy i poezji ukazał się w 1962 roku. Wśród pozostałych rosyjskich Cyganów parających się piórem Djurić wymienia: Ninę A. Dudarową, Nikołaja N. Pankową, Olgę Pankową, Michaiła Bezljudsko, Nikołaja Satkiewiczza, Iljko Mazuro, Karlo Rudewiczza, Iwana Romano, Lekse Manusza, Aleksan-

¹⁴ H. von Wlislöcki *Aus der inneren Leben der Zigeuner. Ethnologische Mittelungen*, Berlin 1892.

¹⁵ Tamże, s. 184.

¹⁶ R. Djurić *Narodziny literatury*, „Rrom p-o Drom” 1992 nr 6, s. 8.

Przyczynki

dra Bieługina, zaznaczając, że niektórzy z nich mogą poszczycić się tomikiem poetyckim.

Spośród poetów z Czech i Słowacji, powołując się na opinie tamtejszych krytyków literackich, Djurić wymienia: Elenę Lackovą, Vojtecha Fabiana, Ondreja Pesto, Bartolomeja Daniela, Terę Fabianową, Margaritę Reisnerovą, Dezidera Bange i Frantiszka Demetra.

Na Węgrzech tworzą: zdolny prozaik Manyhert Lakatos, który osiągnął sławę swoją autobiograficzną powieścią *Krajobraz widziany przez dym*, przełożoną także na język polski¹⁷, oraz uznani poeci Józef Daróczy oraz Karoly Bari.

W byłej Jugosławii aktywnie działał Slobodan Berberski, autor ponad 10 tomików w języku serbsko-chorwackim, który pełnił także funkcję prezydenta Międzynarodowego Związku Romów (Romani Union). Tamże tworzy także Rajko Djurić, autor pięciu tomików poetyckich, z których wybór został opublikowany w języku niemieckim, włoskim i polskim¹⁸, oraz poeci: Jovan Nikolić, Rasim Sejdović, Iljaz Saban, Šeljadin Salijesori, Ismeta Jašarević, Fikiria Fazli, Lumnioa Osmani i prozaik Ali Krasnici¹⁹. Z polskich twórców cygańskiego pochodzenia Djurić wymienia tylko Bronisławę Wajs-Papuszę.

Na obecność imiennej, autorskiej, zindywidualizowanej, współczesnej poezji stworzonej przez Edwarda Dębickiego, Teresę Mirgę, Adama Andrasza, Karola Parno Gierlińskiego, Agatę Hoffman-Włodarz, Stanisława Stankiewicza-Stahiro, Izoldę Kwiek, Jana Mirgę, Dariusza Mirgę, Bronisławę Wajs-Papuszę i Dona Wasyla zwróciła uwagę Romualda Parys. Na łamach czasopisma „Rrom p-o Drom”²⁰ oraz „Przeglądu Artystyczno-Literackiego”²¹ przedstawiła sylwetki autorów oraz omówiła pod względem tematycznym, strukturalnym i kompozycyjnym ich twórczość. Odniosła się również do poezji anonimowej, powtarzając ustalenia Ficowskiego.

Dotąd nie powstało osobne studium, z którego można by zaczerpnąć pewne informacje dotyczące twórczości literackiej wymienionych autorów żyjących w Polsce i Europie.

Dla współczesnego badacza dosyć poważny problem stanowi dostępność tekstów literackich mających być przedmiotem analizy. Poza zachowanymi dwujęzycznymi kolekcjami Kopernickiego oraz Ficowskiego, prezentującymi w większości pieśni Cyganów z grupy Bergitka Roma, nie ma materiału porównawczego

¹⁷ M. Lakatos *Krajobraz widziany przez dym*, przeł. A. Sieroszewski, PIW, Warszawa 1979.

¹⁸ R. Djurić *Poezje*, przeł. M. Cortiade, oprac. M. Yoph-Żabiński, A. Devlesqero, Wyd. M. Cortiade, Tarnów 1989.

¹⁹ Za R. Djurić *Narodżiny literatury*, „Rrom p-o Drom” 1992 nr 5, 6.

²⁰ R. Parys *O poezji Cyganów-Romów w Polsce*, „Rrom p-o Drom” 1999 nr 1-2, 3, 4, 5-6, 7-8.

²¹ R. Parys *O poezji Cyganów-Romów w Polsce*, „Przegląd Artystyczno-Literacki” 1998 nr 10, 12.

utworów innej grupy żyjącej w Polsce, Polska Roma, z której pochodzi najbardziej znana cygańska poetka – Papusza.

Ze współczesną poezją autorską rzecz przedstawia się nieco lepiej. Wymienieni wyżej autorzy publikują swe utwory na łamach „Rrom p-o Drom” w rubryce *Romani poezja* bądź niektórzy z nich jak: T. Mirga²², I. Kwiek²³, E. Dębicki²⁴, B. Wajs-Papusza mają już wydane tomiki poetyckie.

Na pytanie o definicję literatury cygańskiej powstałej na obszarze Polski można odpowiedzieć, że termin „literatura cygańska” obejmuje głównie cygańskojęzyczne utwory literackie oraz dzieła polskojęzyczne, stworzone przez twórców cygańskich pochodzących z grup żyjących w Polsce: Bergitka Roma, Polska Roma, Kełderasza, Lowari, których twórczość społeczność cygańska uważa za własną. Ponieważ nie ma na ten temat badań, przyjęłam, że miarą „swojskości” autora jest publikacja jego utworów na łamach romskiego miesięcznika „Rrom p-o Drom”.

Abstract

Magdalena MACHOWSKA
Jagiellonian University (Kraków)

Literary Output of Gypsies/the Roma. Research State-of-Play

This study deals with literary production of European Gypsies. The area of action of first collectors of oral folklore of Gypsies is outlined, as is the moment folklorists 'discovered' Gypsy poetic output specifying the authors' names. Profiles of some Gypsy/Roma poets are drawn; described is availability of their literary texts and the moment of birth of our contemporary Roma original poetry identified. A working definition of 'Gypsy literature' is moreover proposed.

²² T. Mirga *Pieśni z Czarnej Góry*, Koło Podkowy–Spółka Poetów, Podkowa Leśna 1999; tegoż *Sowskie kawka?*, Koło Podkowy–Spółka Poetów, Podkowa Leśna 1994.

²³ I. Kwiek *Powrót do przeszłości*, Tarnów 1997; tegoż *Żal*, Wydawnictwo Miniatura, Kraków 1995, drugie wydanie 2005.

²⁴ E. Dębicki *Tet nango boliben – Pod gołym niebem*, przeł. J. Ficowski, Albatros, Szczecin 1993.